

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

**REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS**

Número 13

2010

**SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2010**

ESTUDIOS NEOGRIEGOS: Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Título abreviado: *Estud. Neogriegos* – N. 1 (1997) – Granada: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1997-2001, País Vasco, 2003-2005, Vitoria-Gasteiz, 2009-2010.

Anual

ISSN 1137-7003. Depósito Legal: GR- 82-97

1. Lengua griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 2. Literatura griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 3. Civilización griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas I. Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Publicaciones

807.73/.74 (05) – 877.3/.4 (05) – 008 (495)(05) – 008(495.02)(05)

ESTUDIOS NEOGRIEGOS, publicación científica anual de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, acoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualizaciones bibliográficas, reseñas y noticias, relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, preferentemente en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y de traducción.

Quienes deseen enviar originales para su publicación habrán de ser socios de la SHEN. También podrán publicarse trabajos de miembros de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos.

Estudios Neogriegos se edita una vez al año. El plazo de entrega de originales finaliza el día 30 de septiembre. El Comité editorial acusará recibo de la recepción de los originales y se iniciará el proceso evaluador de los trabajos. Todos los trabajos recibidos serán evaluados por al menos dos especialistas en cada materia. Durante el proceso se mantendrá el anonimato tanto de los evaluadores como de los autores. La aceptación o no del trabajo será comunicada al autor en diciembre. Después, a medida que se avance en la composición de la revista, el autor recibirá las galeras de la compaginación para que las devuelva corregidas en el plazo indicado.

La extensión máxima de los trabajos es de 6000 palabras y tendrán que ir precedidos por el título – en la lengua del artículo y en inglés-, el nombre del autor o autores, y la dirección completa de la institución a la que pertenecen. Todos los artículos incluirán un resumen en la lengua de redacción del artículo y otro en inglés, de un máximo de seis líneas, así como las palabras clave en los mismo idiomas (máximo cinco). Para las reseñas, se recomienda un máximo de 1500 palabras. El número de palabras incluye las notas y la bibliografía utilizada tanto en artículos como en reseñas. La información sobre las normas de publicación se detalla en las páginas finales del volumen.

EQUIPO DE DIRECCIÓN

Directora: Olga Omatos Sáenz (*Universidad del País Vasco*)

Subdirectora: Isabel García Gálvez (*Universidad de La Laguna-Tenerife*)

Secretaria: Alicia Morales Ortiz (*Universidad de Murcia*)

CONSEJO DE REDACCIÓN

Javier Alonso Aldama (*Universidad del País Vasco*), José Antonio Costa Ideas (*Universidad Nova de Lisboa*), Ernest Marcos Hierro (*Universitat de Barcelona*), Francisco Morcillo Ibáñez (*IES Albacete*), Encarnación Motos Guirao (*Universidad de Granada*), Manuel Serrano Espinosa (*Universidad de Alicante*), Penélope Stavrianopoulou (*Universidad Complutense de Madrid*).

CONSEJO ASESOR

Miguel Castillo Didier (*Universidad de Santiago de Chile*), Kostas Dimadis (*Freie Universität Berlin*), José Mª Egea (*Universidad del País Vasco*), Hans Eideneier (*Universität zu Köln-Universität Hamburg*), Παναγιώτης Γιαννόπουλος (*Université Catholique de Louvain*), Γιάννης Χασιώτης (*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*), Εραστοςθένης Καψωμένος (*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*), Antonio Melero Bellido (*Universidad de Valencia*), Moschos Morfakidis Filactós (*Universidad de Granada*), Constantino Nikas (*Università degli Studi di Napoli "L' Orientale"*) y Kostas Tsiropoulos (*Atenas*).

COMPAGINACIÓN Y CORRECCIÓN: Equipo de dirección

IMPRESIÓN: ALSUR

SUSCRIPCIÓN Y COMPRA: España y América Latina, 35€; Europa, 40€; Norteamérica 40€.

INFORMACIÓN Y CONTACTO: revista@shen.org.es – guerufi@euskalnet.net – <http://www.shen.org.es>

Apartado postal 2.111. E-01006 Vitoria-Gasteiz. España

Esta publicación se ofrece en intercambio con cualquier otra publicación también periódica que tenga parecidos intereses y cobertura.

El Equipo de dirección no se responsabiliza de las opiniones de los autores de los trabajos.

SUMARIO

Editorial.....	9
Κατηγορία του γραμματικού γένους της Νέας Ελληνικής (αντιπαραθετική ανάλυση με τη γεωργιανή γλώσσα) <i>Grammatical Category of gender in Modern Greek</i> <i>Svetlana Berikashvili</i>	11-19
El mito de Prometeo en las letras neohelénicas <i>The myth of Prometheus in neohellenic versions</i> <i>Santiago Carbonell Martínez</i>	21-38
“Be friendly with the peasantry”: English guidebooks on Cyprus during the British occupation (1878-1960) <i>Eroulla Demetriou/José Ruiz</i>	39-48
Η γένεση των <i>Γραπτών</i> και η ψυχανάλυση <i>The genesis of the book writing and the psychoanalysis</i> <i>Λεόνιδας Εμπειρικός</i>	49-68
La ciudad ideal en <i>La Odisea</i> de Nikos Kazantzakis <i>The ideal city in Nikos Kazantzakis Odyssey</i> <i>Helena González Vaquerizo</i>	69-87
Οι Έλληνες σύντροφοι του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο Τολεδο <i>Dominicos Theotokopoulos' Greek Companion in Toledo</i> <i>I.K. Χασιώτης</i>	89-117
Ο θρήνος ενωπίων των αδικοσφαγμένων κοριτσιών στο βυζαντινό έπος του <i>Διγενή Ακρίτη</i> <i>The motif of των αδικοσφαγμένων κοριτσιών in the Byzantine epic poem of Digenis Akritis</i> <i>Ιωάννης Κιορίδης</i>	119-129
Ο διηματογράφος Σπυριδών Βασιλειάδης. Ζητήματα της αφηγηματικής του φυσιογνωμίας Spyridon Vassiliadis as short story writer <i>Γεωργία Λαδογιαννη</i>	131-136
Del «Siglo de oro» a Miguel Mihura. La contribución de Iulía Iatridi a la recepción de la literatura española en Grecia <i>From the «Siglo de oro» to Miguel Mihura. The contribution of Iulia Iatridi in the reception of the Spanish Literature in Greece</i> <i>Virginia López Recio</i>	137-145

A propósito de Korais. Traducción de <i>La vida de Adamandios Korais escrita por él mismo</i> On Korais. Spanish Translation of Korais' autobiography <i>Alicia Morales Ortiz</i>	147-159
Várnalis y el problema lingüístico <i>Kostas Varnalis and the linguistic problem</i> <i>Francisco Morcillo Ibáñez</i>	161-168
Λεκτικές και φραστικές στρατηγικές της δραματουργίας στην <i>Ερωφίλη</i> του Χορτάτση <i>Linguistic strategies of dramaturgy in "Erophile" by Chortatsis</i> <i>Walter Puchner</i>	169-183
Historia de una transfiguración <i>History of a transfiguration</i> <i>Kostas E. Tsiróπουλος</i>	185-193
«Lisístrata» (1972) de Yorgos Dservulakos, una denuncia política con humor, sexo y budsuki <i>The «Lysistrata» of Yorgos Dservulakos, a political denunciation with humor, sexuality and buzuki</i> <i>Alejandro Valverde García</i>	195-207
Tradición clásica e identidad neohelénica en los poemas de amor chipriotas del siglo XVI <i>Classic tradition and neohellenic identity in the anonymous Cypriot collection of love poems of the XVIth century</i> <i>José Vela Tejada</i>	209-225
Δήμητρα Χριστοφορίδου, <i>Προς ανάμματα</i>	227-233
Recensiones.....	235
José Soto Chica, <i>Tiempo de Leones</i> (Isabel Cabrera Ramos) - Δήμητρα Χριστοδούλου, <i>Λιμός</i> (Dimitra Christoforidou) - P. Schreiner, <i>Constantinopoli, metropoli dai mille volti</i> (José Ramón del Canto Nieto) - M. Morfakidis Filactós - M. Casas Olea, <i>Fuentes Griegas sobre los Eslavos. I. Expansión y establecimiento de los eslavos en la Península Balcánica</i> (Isabel Cabrera Ramos) - Revista <i>Νέα Ευθύνη</i> (Mariano Villegas Hernández) - Luis García Moreno - María Jesús Viguera Molins (eds.), <i>Del Nilo al Ebro. Estudios sobre las fuentes de la conquista islámica</i> (José Soto Chica) - Alicia Morales Ortiz, Cristóbal Pagán Cánovas, Carmen Martínez Campillo (Eds), <i>The Teaching of Modern Greek in Europe: Current Situation and new Perspectives</i> (Idoia Mamolar Sánchez), Paschalis M. Kitromilides (ed.), <i>Adamantios Korais and the European Enlightenment</i> (Alicia Morales Ortiz).	
Reseñas de Actividades.....	253
Datos de los autores.....	261
Normas de Redacción.....	263

ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΚΑΙ Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ¹

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

RESUMEN:

Partiendo de la experiencia de la edición de la obra de Andreas Embirikos, reseguimos, en una primera parte, la génesis del libro *Escritos o mitología personal* y, en base a los textos inéditos pertenecientes a este libro, el desarrollo del pensamiento político de Embirikos. En la segunda parte se plantea la escisión interior de Embirikos entre un uso revolucionario del psicoanálisis, como base para teorizar los objetivos políticos del surrealismo, y la aplicación ortodoxa de la técnica freudiana tanto en la práctica del diván como en sus escritos psicoanalíticos.

PALABRAS CLAVE: Andreas Embirikos, surrealismo, psicoanálisis, *Escritos o Mitología personal*

ABSTRACT:

Beginning with an account of the posthumous publication of the uncollected work of Andreas Embirikos, the first section of this paper focuses on the genesis of the book *Writings, or A Personal Mythology* (published in English by Green Integer as *Amour Amour*, 2003) and, on the basis of the unpublished texts that form part of that collection, on the development of Embirikos' political thought. The second section considers the disjunction between Embirikos' revolutionary use of psychoanalysis as a basis for theorizing the political objectives of surrealism and the orthodox application of Freudian techniques in his clinical practice as reflected in his psychoanalytic writings.

PALABRAS CLAVE: Andreas Embirikos, υπερρεαλισμός, ψυχανάλυση, *Γραπτά ή προσωπική μυθολογία*

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ, ΤΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Όταν ο Ανδρέας Εμπερικός πέθανε το 1975 ήταν ίσως ο μόνος Έλληνας συγγραφέας που το μεγαλύτερο μέρος του έργου του ήταν ανέκδοτο και μη

¹ Κείμενο βασισμένο αφενός στην εισήγησή μου στο στρογγυλό τραπέζι “Andreas Embirikos: alliberador de l'amor”, που έλαβε χώρα στις 19 Οκτωβρίου του 2010 στη Βασιλική Ακαδημία των Γραμμάτων της Βαρκελώνης (Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), τη διοργάνωση της οποίας ανέλαβε το Espai Freud της Βαρκελώνης, όπου μίλησαν και ο καθηγητής λογοτεχνίας Francesc Garreta, ο ψυχαναλυτής Miquel Bassols, και η φιλόλογος και μεταφράστρια Helena Badell, αφετέρου στο μάθημα που παρέδωσα στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, προσκεκλημένος από τον καθηγητή Ernest Marcos και το Τμήμα Ελληνικών, με αφορμή την έκδοση της καταλανικής μετάφρασης του βιβλίου του Ανδρέα Εμπερικού *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία*.

ταξινομημένο. Πέθανε έχοντας εκδώσει ένα πολύ μικρό του μέρος. Χρειάστηκε έτσι με τη μητέρα μου να βάλουμε μια τάξη στα κατάλοιπά του.

Ο ίδιος μας άφησε εντολή να δημοσιεύσουμε τις δύο ποιητικές του συλλογές *Οκτάνα* και *Αι γενεαί πάσαι ή Η σήμερον ως αύριον και ως χθές*, και το μυθιστόρημά του *Ο Μέγας Ανατολικός*, αφού το διάβαζα και το ενέκρινα εγώ. Στην αρχή είχε πει να το κάψουμε αλλά μετά από πολύ έντονη παράκληση από εμάς υπεχώρησε. Ο λόγος για τον οποίον ήθελε να το κάψουμε ήταν για να μην φορτωθεί το βάρος της δημοσίευσης και η ευθύνη του περιεχομένου του στους οικείους του, και όχι γιατί τον είχε αποκηρύξει. Για τα υπόλοιπα έργα του ήταν ασαφής, γιατί δεν προλάβαινε, λόγω της συγκυρίας, να μας πει πολλά και γιατί ο ίδιος δεν ήξερε για όλα που βρισκόντουσαν. Μόνο για μερικά πράγματα μας είπε ρητά να μην τα δημοσιεύσουμε, όπως ένα κείμενο από τα *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* που ονομάζεται “*Der Sonderführer Nikolaus Schulz*”. Ειδικά για αυτό το τελευταίο ο λόγος της θέλησής του να μην εκδοθεί ήταν η πιθανή λανθασμένη ανάγνωση που θα μπορούσε να γίνει.

Αυτό άφηνε το πεδίο ανοικτό για μια ταξινόμηση που θα έπρεπε να λάβει υπόψη της τις κατηγορίες σύμφωνα με τις οποίες θα ιεραρχούσαμε τα κατάλοιπα. Η επιθυμία του πατέρα μου μας έβαλε, εμένα και τη μητέρα μου, στη θέση μιας ευθύνης απέναντι στο ανέκδοτο έργο και καθιστούσε ως προτεραιότητα την έκδοση των “επίσημων” κειμένων: *Οκτάνα*, *Αι γενεαί πάσαι ή Η σήμερον ως αύριον και ως χθές*, *Ο Μέγας Ανατολικός*. Είναι προφανές ότι θα δημοσιεύαμε οπωσδήποτε και τον *Μεγάλο Ανατολικό*. Όταν εκδόθηκε ο τελευταίος τόμος του, το 1992, η έκδοση των τετελεσμένων και “επίσημων” κειμένων είχε ολοκληρωθεί. Μετά όμως άρχισε η δυσκολία της επιλογής των νέων προτεραιοτήτων των “μη επίσημων” έργων. Μερικά από αυτά μπορούσαν να θεωρηθούν ως έτοιμα αλλά λόγω μεγέθους “ελάσσονα”, για τα οποία δεν άφησε κάποια συγκεκριμένη εντολή. Αυτά ήταν το *ΕΣ-ΕΣ-ΕΣ-ΕΡ Ρωσσία* που βγήκε για τα 20 χρόνια του θανάτου του το 95, το πεζό *Ζεμφύρα ή Το μυστικόν της Πασιφάης* το 98 και η διάλεξη μαζί με το κείμενο του 45 για τον Νίκο Εγγονόπουλο, που βγήκε το 99, όλα στις εκδόσεις Άγρα με επιμέλεια του Γιώργη Γιατρομανωλάκη.

Μέχρι τότε δεν ασχολιόμουν ιδιαίτερα με την ταξινόμηση των καταλοίπων ούτε με την περιοδολόγηση του έργου, ούτε είχα κάποιο συγκεκριμένο ενδιαφέρον πέραν αυτού της συνεπούς έκδοσης. Όμως, είχε σχηματιστεί μια ομάδα ανθρώπων που ασχολιόντουσαν με την έκδοση και την επιμέλεια των καταλοίπων αποτελούμενη από τον εκδότη της Άγρας Σταύρο Πετσόπουλο, τον επιμελητή καθηγητή Γιώργη Γιατρομανωλάκη, τη Βιβίκα Εμπειρικού κι εμένα. Υπήρχαν και πολλά άλλα κείμενα που είχαμε βρει και σκεπτόμασταν πώς και με ποιές προτεραιότητες θα τα εκδίδαμε έως που το 97 ξεκίνησε στην Ελλάδα μια συζήτηση για το πολιτικό περιεχόμενο του έργου των Ελλήνων υπερρεαλιστών, και ιδιαίτερα του Εμπειρικού, από έναν μελετητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τον Τάκη Καγιαλή, μπρος στις θέσεις του οποίου βρεθήκαμε αφενός έκπληκτοι και αφετέρου τελείως απροετοίμαστοι να παρουσιάσουμε κείμενα που πασιφανώς θα έβαζαν τη συζήτηση σε μια πιο σωστή τροχιά.

Από τη στιγμή αυτή κι έπειτα άρχισα να ψάχνω με διαφορετικό μάτι το fonds που ήξερα, με προτεραιότητα την ανίχνευση κειμένων και ποιημάτων με σκοπό όχι πια τόσο την ορθολογική οργάνωση της έκδοσης των καταλοίπων αλλά τη συμμετοχή στην έντονη συζήτηση για τα πολιτικά συμφραζόμενα του έργου του Εμπειρικού, που ο μελετητής αυτός απέδιδε την καταγωγή τους όχι στον υπερρεαλισμό αλλά στα ακροδεξιά ριζοσπαστικά κινήματα του Μεσοπολέμου, με πλήρη απάλειψη και αποσιώπηση των οφθαλμοφανώς κυριότερων ιδεολογικών και φιλοσοφικών αναφορών και συγγενειών της ψυχανάλυσης, του μαρξισμού, της αναρχίας και της φιλοσοφίας του Εγγέλου. Ενώ η δική μου πλέον ειδικότητα ως ιστορικού των μειονοτήτων στο νεοελληνικό κράτος δεν είχε εκ πρώτης όψεως κάποια σχέση, αναγκάστηκα με τα εργαλεία του ιστορικού, να εγκύψω πλέον στη μελέτη του έργου του πατέρα μου και στη βιογραφία του, πράγμα που δεν θεωρούσα αναγκαίο να κάνω μέχρι τότε.

Προέκυψε λοιπόν το θέμα του πάζλ του κεντρικότατου βιβλίου του Εμπειρικού *Γραπτά ή προσωπική μυθολογία (1936-1946)*, που από τα κατάλοιπά του φαινόταν ότι η έκδοση του 1960 περιελάμβανε λιγότερα κείμενα απ' όσα είχαν γραφεί. Η γένεση και η οργάνωση του βιβλίου αυτού περιέκλειε μια ανυπέβλητη δυσκολία κατανόησης. Είχαν εκδοθεί στο βιβλίο (Δίφρος 1960) 24 κείμενα, ενώ στα κατάλοιπα βρέθηκαν αρκετές άλλες εκδοχές του. Σε μια εκδοχή καθαρογραμμένη και έτοιμη για έκδοση, πιθανότατα του 58 ή 59, βρέθηκαν τρία κείμενα παραπάνω –“Τα Τεκταινόμενα”, το “Sonderführer Nikolaus Schulz” και το “Μήτρος Τραγανάς”–, πράγμα που σήμαινε ότι αφαιρέθηκαν μόλις πριν από την έκδοση. Και σε μια άλλη μορφή, σε ένα τετράδιο του 45, που παρουσίαζε μια οργάνωση εντελώς διαφορετική, χωρίς βέβαια, τα κείμενα που γράφθηκαν το 46, και περιελάμβανε άλλα τρία ανέκδοτα (“Ανατολή”, “Our dominions beyond the seas ή Η βίωσις των στίχων”, “Οι Ορίζοντες”²) και την “Αργώ”, η οποία αποσπάστηκε το 45 για να αποτελέσει τον πυρήνα μιας τριλογίας –“Τα χαϊμαλιά του έρωτα και των αρμάτων”– πεζών μυθοπλασιών που αποτελούνταν και από τις νουβέλες *Ζεμφύρα* και *Βεατρίκη*. Και οι τρεις έχουν ως ψυχαναλυτικό πυρήνα την ανάλυση από το υποκείμενο μιας Urszene ή αρχέγονης σκηνής³.

² Από το “Our dominions beyond the seas ή Η βίωσις των στίχων” δημοσιεύτηκε το πρώτο μέρος, με επιμέλεια του Γιώργη Γιατρομανωλάκη, στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχ. 59, Δεκέμβριος 1998, σ. 32-36. “Οι Ορίζοντες” δημοσιεύτηκαν στη *Νέα Συντέλεια*, τευχ. 1-2, άνοιξη-καλοκαίρι 2004, σ.14-19. Δες Γ. Γιατρομανωλάκη, “Επίμετρο” στους “Ορίζοντες”, ο.π., σ. 20-22.

³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Αργώ ή Πλους αεροστάτου*, ύψιλον/βιβλία, 1980· Ανδρέας Εμπειρικός, *Ζεμφύρα ή Το μουσικόν της Πασιφάης*, Άγρα, 1998. *Η Βεατρίκη ή Ένας έρωτας του Buffalo Bill* είναι ανέκδοτη. Για την αρχέγονη σκηνή, δες Γιώργος και Έρη Κούρια, “Μια περίπτωση ψυχαναλυτικής πρακτικής μαζί με υπερρεαλιστικές περιπλανήσεις”, αναδημοσιευμένο στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα*, επιμ. Γιώργος Κούριας, Άγρα, 2001, σ. 237-270, Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, ύψιλον/βιβλία, 1999, και ειδικά σ. 136-150, και της ίδιας “*Ζεμφύρα ή των εννομήσεων οι ώσεις*” (2001), αναδημοσιευμένο στο βιβλίο των Διαμάντης Αναγνωστοπούλου και Θανάση Τζαβάρα, *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, συνάψεις, Αθήνα, 2006, σ. 45-61, και Σάββας Μιχαήλ, “Η ναυς των ονείρων ή το

Η εσωτερική οργάνωση στο τετράδιο του 45 χωρίζει τα κείμενα σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη είναι τα “Αντικείμενα υποκειμένου”, που περιλαμβάνουν το “Αμούρ-Αμούρ”, το κείμενο “Τα Τεκταινόμενα” του 1940, και το 145 χειρόγραφων μικρού μεγέθους σελίδων “Our dominions beyond the seas ή Η βίωσις των στίχων”. Και στα τρία αναλύονται οι επενδύσεις του γράφοντος υποκειμένου στα αντικείμενα, με έναν τρόπο που καθιστά τα γραπτά αυτά κείμενα αυτοαναλυτικού τύπου πολύ συγγενικά με τα βιβλία του André Breton *Nadja*, *Les Vases communicants* και *L'Amour Fou*,⁴ και με το *L'Age d'homme* του Michel Leiris⁵. Η δεύτερη κατηγορία είναι τα “Υποκείμενα αντικειμένων”, στην οποία περιλαμβάνονται όλα τα άλλα -συμπεριλαμβανομένης της *Αργούς*. Πρόκειται για την κατάδυση του γράφοντος ψυχαναλυτή-συγγραφέα στα βάθη του ψυχισμού του άλλου που μέσω της μεταβίβασης κατανοεί τις επενδύσεις του ψυχικού κόσμου των υπολοίπων υποκειμένων.

Στις αρχές του 1946 γράφονται σε λίγες μέρες πάρα πολλά κείμενα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων σχολιάζει τις ενδείξεις που έχουν δοθεί στα “Τεκταινόμενα”, το “Αμούρ-Αμούρ” και στο “Our dominions beyond the seas”. Σε αυτά τα κείμενα είναι καταφανής η διαδικασία της ψυχαναλυτικής ταύτισης⁶. Η διαδικασία αυτή τον οδήγησε σε ένα μεταβατικό τίτλο για την παραγωγή του 46, που κάποια στιγμή φάνταζε και ως ξεχωριστό βιβλίο, όπως έγινε και με “Τα Χαϊμαλιά”, με τίτλο “Μετεμψυχώσεις”. Μέσα σε αυτά είναι και μερικά γραπτά που μπήκαν στην έκδοση του 1960 όπως: “Η Μανταλένια”, “Jungfrau”, “Ερμόλαος ο Μακεδών”, “Το παλληκάρι της Λεοντουπόλεως”, το “Νερόνε” κα. Σε αυτά, βέβαια, θα ήταν και ο “Schulz” και το μη φινιρισμένο κείμενο “Καζανόβα ή ο ιππότης του Seingalt”.

Εδώ και αρκετά χρόνια ετοιμάζουμε την έκδοση των παραλειπομένων των *Γραπτών* μαζί με τον Σταύρο Πετσόπουλο και τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη. Η μέχρι τώρα καθυστέρηση οφείλεται στην ανακάλυψη καινούριων εκδοχών που καθιστούν όλο και πιο εμφανή τη δυναμική του τρόπου γραφής και της γένεσης αυτού του κεντρικότερου για τον Εμπειρικό βιβλίου.

Η δημοσίευση των *Γραπτών* το 1960 δεν ακολουθήθηκε, άλλωστε, από απολύτως κανένα σχόλιο. Αυτό μοιάζει μάλλον να οφείλεται στη μη συμβατική ψυχαναλυτική και ονειρική μορφή του, που προκάλεσε την πλήρη αμηχανία της κριτικής. Ειδικά με τα *Γραπτά*, πριν από το ανανεωμένο ενδιαφέρον που έδειξαν ο

μυστικό της Ζεμφύρας” (2001), αναδημοσιευμένο στο βιβλίο του ίδιου, *Μορφές της περιπλάνησης*, Αγρα, 2004, σ. 153-170.

⁴ Δες Νίκος Σιγάλας, “Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του Μπρετόν και του Φρόντ. Αντίληψη του κόσμου και ποιητική”, *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 84, Απρίλιος 2004, σ. 35-53.

⁵ Δες το δικό μου κείμενο “Κο-ι-νός”, στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Τα Τεκταινόμενα*, υπό έκδοση στις εκδόσεις Άγρα.

⁶ Δες Νίκος Σιγάλας, “Η ψυχαναλυτική ταύτιση στο πεζό έργο του Ανδρέα Εμπειρικού”, ανέκδοτο κείμενο, και του ίδιου “Ο υπερρεαλισμός πέραν της ατομικότητας και των πατριδών ή Η αναρχική γεωγραφία του Ανδρέα Εμπειρικού” στο Εταιρία Ανδρίων Επιστημόνων (εκδ.), *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η Ανδρός. Ιστορικές και κοινωνικές ρίζες* (Πρακτικά της Γ Συνάντησης στη Μνήμη του Ανδρέα Εμπειρικού, Χώρα Ανδρου 17-18 Ιουλίου 2004), Αθήνα 2006, σ.54-129.

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, η Helena Badell και ο Νίκος Σιγάλας και άλλοι, ασχολήθηκαν πρώτοι ο Νάνος Βαλαωρίτης στο αγγλικό του κείμενο ως εισαγωγή στην αγγλική έκδοση των *Γραπτών* το 1966, ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης σε ειδικό κεφάλαιο στο βιβλίο του *Ανδρέας Εμπειρικός. Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου* το 1983, και ο Guy (Michel) Saunier στα κριτικά κείμενά του από το 19917.

Τα *Γραπτά* είναι όλα γραμμένα στον αστερισμό της ψυχανάλυσης⁸ και της παρανοϊκής κριτικής του Νταλί, δεδομένου ότι γράφονται από έναν ψυχαναλυτή, που μόλις έχει ανοίξει το ψυχαναλυτικό του γραφείο, και ότι σε αυτά τα κείμενα αναλύει τον μηχανισμό της γραφής και τις άμεσες επενδύσεις του ασυνείδητου⁹. Και στο κεντρικότερο, κατά τη γνώμη μου, από αυτά τα τρία, “Τα Τεκταινόμενα”, αναλύεται και η σχέση του ψυχισμού του συγγραφέα με τον κόσμο. Διατηρείται ο αυτοματισμός όπως θα τον αναλύσει ο Μπρετόν στο *Genèse et perspectives artistiques du surréalisme* (1941):

Que l'automatisme puisse entrer en composition, en peinture comme en poésie, avec certaines intentions préméditées: soit, mais on risque fort de sortir du surréalisme si l'automatisme cesse de cheminer au moins *sous roche*. Une oeuvre ne peut être tenue pour surréaliste qu'autant que l'artiste s'est efforcé d'atteindre le champ psychophysique total (dont le champ de conscience n'est qu'une faible partie). Freud a montré qu'à cette profondeur “abyssale” règnent l'absence de contradiction, la mobilité des investissements émotifs dus au refoulement, l'intemporalité et le remplacement de la réalité extérieure par la réalité psychique, soumise au seul principe du plaisir.¹⁰

“Τα Τεκταινόμενα”, γραμμένα τον Φεβρουάριο του 1940, έξι μήνες μετά τη ναζιστική επίθεση στην Πολωνία, είναι το πρώτο κείμενο που τοποθετεί τον γράφοντα μέσα στην ιστορία: την αντίδρασή του απέναντι στα τεκταινόμενα, δηλαδή τα φοβερά γεγονότα της αρχής του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, το μοίρασμα της Πολωνίας μεταξύ Ναζί και Σοβιετικών, τον Πόλεμο του Χειμώνα (την επίθεση των Σοβιετικών στη

⁷ Guy (Michel) Saunier, «Νεοπτόλεμος, ή ο ποιητής ως “κριτικός παρανοϊκός”», αναδημοσιευμένο στο βιβλίο του *Ανδρέας Εμπειρικός. Μυθολογία και Ποιητική*, Άγρα, 2001, σ. 27-34.

⁸ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος επεσήμανε την άμεση σχέση της γένεσης των *Γραπτών* με την ψυχανάλυση και την ψυχαναλυτική ιδιότητα του Εμπειρικού. Δες το βιβλίο του *Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι: ο ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης*, υπό έκδοση στις εκδόσεις Άγρα.

⁹ Δες τις διαφορετικές συγκριτικές προσεγγίσεις της σχέσης του Εμπειρικού και του Νταλί: Guy (Michel) Saunier, «Νεοπτόλεμος, ή ο ποιητής ως “κριτικός παρανοϊκός” », ο.π., Helena Badell Giralt, «Andreas Embiricos: le “poème-événement” et “les mécanismes des rêves” dans *Écrits ou Mythologie personnelle*», *Cahiers Tristan Tzara*, 2010, σ. 309-313, και Νίκος Σιγάλας, *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας. Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού*, υπό έκδοση στις εκδόσεις Άγρα.

¹⁰ Αναδημοσιευμένο στο André Breton, *Le surréalisme et la peinture*, Gallimard, col. folio essais, Παρίσι, 1965, σ. 96-97.

Φινλανδία). Τα ονόματα που περιέχει, οι ψυχικές επενδύσεις του ποιητή σε θετικά ή αρνητικά αντικρίσματα του ψυχικού του κόσμου αναλύονται με τον αυτοματισμό της συνεχούς συνειρμικής γραφής. “Τα Τεκταινόμενα”, γραμμένα και ως ερωτικός λόγος για την πρώτη του γυναίκα, την ποιήτρια Μάτση Χατζηλαζάρου, είναι, κατά πάσα πιθανότητα, ένας τρόπος τοποθέτησής του απέναντι στα γεγονότα και στην πρόσφατη ιστορία των χρόνων που στον δικό του υποκειμενικό χρόνο ξεκινούν από τη συνειδητοποίησή του ως υπερρεαλιστή στα 1933. Το κείμενο ξεκινάει ως εξής:

Πήρε ένα πετραδάκι, πήρε πετραδάκια, τα πασπάτευε και συγκινήθηκε, γιατί δεν υπάρχει εύρημα ανθρώπινο που να μην έχει τη σημασία του, το μυστικό του, που να μην έχει αντίκτυπο στους άλλους, στα άτομα και στις ολότητες.

Έπειτα πήρε μια χορδή λεπτότατη αλλά μεγάλης αντοχής και απειροπάμων δονήσεων και πέρασε τα πετραδάκια ένα-ένα σαν χάνδρες σε μιαν αλληλουχία όπου τα χρώματα είχαν ονόματα – Ναδír, Χέρμαν, Ιουδήθ, Ιβάν, Μαρία, Χίλντεμπραντ, Εκβάτανα, Ποππέα και Ελιγολάνδη¹¹.

Τα αιγιματικά αυτά ονόματα και η κρυπτική ανάλυσή τους, μέσα από το πλήθος των ενδείξεων που ο συνειρμικός ιστός του κειμένου προσφέρει στον αναγνώστη, δεν θα μπορούσαν εύκολα στη σημερινή εποχή να διαλευκανθούν αν δεν ήταν γνωστό το βιογραφικό τους υπόβαθρο. Το κείμενο αυτό, όμως, ήταν γνωστό στους φίλους του την εποχή της γραφής του καθώς τους το διάβαζε και ήταν γνωστή και η στάση του όπως και η ένταση της βίωσης των ιστορικών στιγμών που ζούσαν αυτός και οι σύγχρονοί του. Τα εβδομήντα χρόνια από την εποχή της γραφής του επικάλυψαν για τους μη άμεσα σχετιζόμενους με αυτόν και με τα βιωμένα γεγονότα της εποχής εκείνης όσες προφανείς σημασίες των αντικειμένων του το καθιστούσαν διαφανές, αλλά ακόμα περισσότερο τις αδιαφανείς.

Τα ονόματα Ναδír, Χέρμαν, Ιουδήθ, Ιβάν, Μαρία, Χίλντεμπραντ, Εκβάτανα, Ποππέα και Ελιγολάνδη παραπέμπουν το καθένα σε μια βιωμένη κατάσταση από το συγγραφέα που τον τοποθετεί μέσα στην ιστορία. Εάν ο Ναδír είναι ένας σάχης της Περσίας ο οποίος πήρε το διαμάντι Κοινόρ από τον αυτοκράτορα Μογούλ στο Δελχί, το διαμάντι αυτό, το μεγαλύτερο του κόσμου, που ανήκει, από την εποχή της κατάκτησης των Ινδιών από τη Μεγάλη Βρετανία, στο βασιλικό στέμμα της βασίλισσας Βικτωρίας και αυτοκράτειρας της Ινδίας, συμβολίζει τον ερωτικό δεσμό της ενιαίας ανθρωπότητας¹².

Το όνομα Χέρμαν είναι το όνομα του Hermann Göring, εκ των κορυφαίων Εθνικοσοσιαλιστών που θέλουν να σφετεριστούν το διαμάντι αυτό, θέλουν να το υπεξαιρέσουν από τους Άγγλους, να έχουν την κατοχή του δυναμικού του

¹¹ Ανδρέας Εμπερικός, “Τα Τεκταινόμενα”, υπό έκδοση στις εκδόσεις Άγρα. Δυο αποσπάσματα του κειμένου αυτού, στις δυο του εκδοχές δημοσιεύτηκαν το ένα στο ένθετο της εφημερίδας Τα Νέα Τα πρόσωπα/21ος πρώτος αιώνας, αφιέρωμα: Ανδρέας Εμπερικός. Παις εν τη Καμίνω, τεύχ. 64, 27 Μαΐου 2000, σ. 20-21, και στο περιοδικό Αντί, περίοδος Β, τεύχ. 731, 9 Φεβρουαρίου 2001, σ. 17-18.

¹² Δες Ν. Σιγάλας, “Ο Εμπερικός αναγνώστης...”, ο.π.

διαμαντιού για να αποκτήσουν την κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους. Έτσι το κείμενο δηλώνει εξ αρχής τη ριζική αντίθεση στην τρομερή τροπή που έχουν πάρει τα γεγονότα στον έκτο μήνα του πολέμου:

Μα αυτό δεν θα συμβή ποτέ. Όχι γιατί πρέπει επ'άπειρον να μείνει ο αδάμας Κο-ι-νός στα χέρια αυτών που τον κατέχουν, μα γιατί δεν είναι δυνατόν, ο πόλεμος του 1939, να μην ξυπνήσει τους ανθρώπους, όπως ξυπνά η μάστιγα το αίμα, γιατί δεν είναι δυνατόν ο πόλεμος αυτός να μην ανοίξει νέους δρόμους, δρόμους που να οδηγούν σε ριζική, σε ουσιαστική αναθεώρησι όλων των αξιών και όλων των πραγμάτων. Και κανείς δεν θέλει σήμερα να είναι η αναθεώρησι αυτή απλή αλλαγή ιδιοκτήτου, μα νέος κόσμος, με νέαν αντίληψι και νέα προσαρμογή – με μια λέξι μια νέα πραγματικότητα, όχι μονάχα υλική μα και ηθική.

Το κείμενο γράφεται μεσούσης της ισχύος του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ κατά τη διάρκεια του Πολέμου τον Χειμώνα, δηλαδή της σοβιετικής εισβολής στην Φινλανδία, και αφού έχει διαμελιστεί με τον πιο κυνικό και βάρβαρο τρόπο, χάρη σε αυτό, η Πολωνία από τους δύο συνυπογράψαντες.

Γι' αυτό και η επόμενη παράγραφος συνεχίζει:

Λοιπόν ο αδάμας Κο-ι-νός, δεν πρέπει να κατακτηθή από την Γερμανία μα ούτε απ' την Ρωσία, όσο και να το θέλουν οι εκβιασταί και οι δολοφόνοι, ο Χίτλερ και η Τρίτη Διεθνής, όσο και να το επιθυμούν οι αιμοσταγείς και οργανωμένοι δούλοι του ναζισμού και του μπολσεβικισμού.

Και μετά από αυτό, κλείνοντας τα όσα λέγονται για το όνομα Χέρμαν, ο Εμπειρικός δηλώνει με διακηρυκτικό τρόπο και με μεγάλη ένταση την επιγραμματική διατύπωση της ερωτικής του θεωρίας:

Έτσι μια μέρα ο Κο-ι-νός δεν θα στολίζη πια το στέμμα ή τον θησαυρό του ενός ή του άλλου περιουσίου λαού, μα θα κοσμή απίστροφα και αμετακλήτως το διάστικτον από χίλια-δύο πετράδια διάδημα της ενιαίας ανθρωπότητας, όταν την ανθρωπότητα αυτή θα την διέπη η Ελευθέρα Λιβιδώ καθώς ανέμποδη και αστείρευτη πηγή, σαν αίμα θερμό και αμόλυντο που ρέει σε οργανισμό που πια δεν τον παιδεύουν, μήτε μικρόβια, μήτε συνθλίψεις και καταθλίψεις μπαλενωτών κορσέδων.

Το επόμενο όνομα, Ιουδήθ, κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται σε μια φίλη εβραϊκής καταγωγής της γυναίκας του Μάτσης. Αυτή η φίλη υπήρξε ψυχαναλυομένη του για σύντομο χρονικό διάστημα και κλείστηκε σε ψυχιατρείο. Υπάρχει, βέβαια, και μια διακειμενική αναφορά στο *L'Age d'homme* του Leiris, βιβλίο αντιστοίχου αυτοαναλυτικού τύπου, λόγω της εκτεταμένης αναφοράς του στην βιβλική Ιουδήθ. Είναι εμφανής κι εδώ, μεταξύ άλλων οραμάτων της σχιζοφρενούς Ιουδήθ, ο απόηχος της Νύχτας των Κρυστάλλων του 38, στη φράση: “ίσως να ήκουε την κλαγγή απειραρίθμων γυαλικών διηνεκώς κρημνιζομένων.” Και λίγες γραμμές παρακάτω λέει: “Ίσως να ήκουε υλακάς ισχυνοτάτης υαίνης”, φράση που παραπέμπει ενδοκειμενικά στο “τι θέλει ο Χίτλερ και όλες οι ύαινες του ναζισμού”. Ασφαλώς εννοεί τον Goebbels.

Το όνομα Μαρία είναι της μετέπειτα συζύγου του, της ποιήτριας Μαρίας Λουκίας Χατζηλαζάρου, γνωστής ως Μάτσης, στην οποία προσφέρεται, ως περιδέραιο με τα πετραδάκια που περνάει από τη χορδή, ολόκληρο το κείμενο¹³. Ο λόγος για τον οποίο δεν εκδόθηκαν “Τα Τεκταινόμενα” είναι κατά πάσα πιθανότητα, ακριβώς ο χωρισμός του με την Μάτση στα τέλη του 1943 ή άρχες του 1944. Δύο χρόνια μετά από αυτόν τον χωρισμό παντρεύτηκε τη Βιβίκα Ζήση¹⁴ και από λεπτότητα προς τις δύο συζύγους του δεν μπορούσε να το δημοσιεύσει. Αυτό φαίνεται διότι τη δεκαετία του 60, σε μια δεύτερη προσπάθεια να το εκδώσει αντικατέστησε το όνομα “Μαρία” από το “Μούσα-Ερατώ”, διάφανο προσωπίο της ποιήτριας Μάτσης, καθώς η Ερατώ είναι η μούσα της ποίησης. Τελικά όμως δεν θέλησε να το εκδώσει με προσωπίο.

Η ατελέσφορη προσπάθεια να σωθούν “Τα Τεκταινόμενα” οδήγησε εκ των πραγμάτων στην αφαίρεση του κειμένου “Der Sonderführer Nikolaus Schulz”, άμεσα συνδεδεμένου με “Τα Τεκταινόμενα”, χωρίς τη δημοσίευση των οποίων στο ίδιο βιβλίο θα μπορούσε να διαβαστεί λάθος λόγω της εκτεταμένης αναφοράς στον Χίτλερ. Πρόκειται για ένα όνειρο με το οποίο ο Εμπειρικός απαντάει στο ερώτημα που έθεσε ο Κάλας στον Μπρετόν στο περιοδικό *View* το 1941 “Avez-vous jamais rêné d’Hitler?”¹⁵. Σε αυτό το σημείο οδηγήθηκε και στον νέο διαχωρισμό των *Γραπτών* με τη μορφή που βρίσκουμε στην έκδοση του 1960. Είχε προηγηθεί η αφαίρεση του “Our dominions beyond the seas” λόγω της σημασίας που δίνει στη Μάτση όπου τη συγκρίνει με τη Gala Eluard.

Ο Ιβάν, ο οποίος προηγείται της Μαρίας αλλά αναλύεται μετά, είναι ο στενός του φίλος υπερρεαλιστής ποιητής Νίκης Καλαμάρης ή Νικόλας Κάλας. Και στο μακρύτερο κομμάτι του κειμένου αυτού που αναφέρεται στον Ιβάν, όπως αποκαλούσαν τον Καλαμάρη οι φίλοι του στην Αθήνα, περικλείονται όλα τα υπόλοιπα ονόματα του κειμένου: Χίλντεμπραντ, Ποππέα και Ελιγολάνδη¹⁶.

Όσον αφορά στις σχέσεις του Εμπειρικού με τον Καλαμάρη θα παραπέμνω στο πρόσφατο και πολύ καλά τεκμηριωμένο βιβλίο του Ν. Σιγάλα *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*¹⁷ και οτιδήποτε πω στη συνέχεια είναι παρμένο από το βιβλίο αυτό, που εστιάζει στη στενή αλλά παραγνωρισμένη και σχεδόν άγνωστη σχέση μεταξύ των δύο υπερρεαλιστών ποιητών. Ο Εμπειρικός και

¹³ Παντρεύτηκαν 6 μήνες μετά τη γραφή του κειμένου, τον Ιούνιο του 1940. Η Μάτση Χατζηλαζάρου καταγόταν από μεγάλη σλαβομακεδονική ελληνοφρονούσα οικογένεια της Θεσσαλονίκης με απώτερη καταγωγή το Γραμματικόβο του Βερμίου. Βλ. Σπύρος Καραβάς, *Μακάριοι οι κατέχοντες την γην”. Γεοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1890-1909*, Βιβλιόραμα, 2010.

¹⁴ Η Βιβίκα Ζήση καταγόταν από αλβανική ελληνοφρονούσα οικογένεια της Κωνσταντινούπολης με καταγωγή από την Πρεμετή της Αλβανίας.

¹⁵ “Interview with André Breton”, *View/Surrealist Number*, editor Nicolas Calas, τόμος 1, τεύχ. 7-8, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1941, σ. 1-2. Είναι πιθανόν να του έστειλε η Μάτση Χατζηλαζάρου αυτό το τεύχος από το Παρίσι το 1945. Βρέθηκε σε μια βαλίτσα του Εμπειρικού που δεν περιέχει τίποτα μεταγενέστερο του 1946.

¹⁶ Για την ανάλυση αυτό των τριών ονομάτων δεξ το κείμενό μου Κο-ι-νός, ο. π.

¹⁷ Νίκος Σιγάλας, *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας...*, υπό έκδοση στις εκδόσεις Αγρα.

ο Καλαμάρης υπήρξαν πολύ στενοί φίλοι από το 33 μέχρι και την οριστική αναχώρηση του τελευταίου για τη Γαλλία το 38. Η σχέση αυτή διεκόπη μετά από μια έντονη διχογνωμία και ρήξη μεταξύ τους που, κατά πάσα πιθανότητα, είχε θεωρητικές, πολιτικές αλλά και προσωπικές διαστάσεις. Η πρόσφατη εύρεση (2004) ενός σχεδίου επιστολής του Εμπειρικού προς τον Καλαμάρη δείχνει ότι υπάρχει έντονη συζήτηση και διαφωνία για τον υπερρεαλισμό και την πολιτική¹⁸. Το κείμενο “Τα Τεκταινόμενα” προσπαθεί να αναιρέσει ποιητικά την ρήξη αυτή και προφητεύει την επανεύρεση των δύο μετά το τέλος του πολέμου με την νίκη. Ο Κάλας αφού πήγε στο Παρίσι επισκέφτηκε το Μαρόκο, ξαναγύρισε στο Παρίσι και το 39 με την αρχή του πολέμου έφυγε από την Γαλλία οριστικά, με πρώτο σταθμό την Πορτογαλία, διασχίζοντας με τρένο την Ισπανία του πρώτου έτους της νίκης των εθνικιστών. Το ταξίδι αυτό το περιγράφει σε ένα γράμμα στον Θεοτοκά¹⁹ το οποίο, όπως και άλλα πιθανά γράμματα που δεν γνωρίζουμε σε φίλους στην Αθήνα, ο Εμπειρικός μάλλον θα το ήξερε. “Τα Τεκταινόμενα” γράφονται τις μέρες που ο Καλαμάρης φεύγει από τη Λισσαβόνα για τη Νέα Υόρκη, και ο Εμπειρικός μοιάζει να είναι ενήμερος. Στα “Τεκταινόμενα”, μεταξύ πολλών άλλων, αναφέρεται με υπαινικτικό τρόπο και σε αυτή την πορεία του Κάλας μετά την αναχώρησή του από την Ελλάδα. Παραθέτω το κομμάτι που μας ενδιαφέρει:

Όμως, μια ημέρα ο Ιβάν βαρέθηκε να κάθεται στο σπίτι του ή στις καρέκλες των υπαιθρίων κέντρων. Σηκώθηκε λοιπόν, πλήρης ονείρων, φλεγόμενος σαν δάσος από τον ισχυρόν του πόθον, όπως σηκώνεται ένα σμήνος μεταναστευτικών πουλιών, ή όπως σηκώνεται μια απόφασις και διαγράφει στο στερέωμα την τροχιά της. Καμμία αμφιταλάντευσις δεν τον εμπόδισε. Κανείς δεσμός δεν τον εκράτησε. Καθόλα αλληλέγγυος με την επιθυμία του, καθόλα σύμφωνος με την προώθησή της, πήρε το φύσημά του και έφυγε σαν στεναγμός εαρινός, ή σαν μία λέξις που προφέρομε στον ύπνο.

Έκτοτε χρόνια πέρασαν και ακόμη δεν επέστρεψες Ιβάν. Κανείς δεν ξέρει που ευρίσκεσαι, τι κάνεις. Κανείς δεν έμαθε πού πας. Ωστόσο, ξέρω εγώ τι σε τραβά και τι σε θέλγει.

Είσαι θαλασσοπόρος –ναι. Ωστόσο διαφέρεις από τον Κορτέζ, τον Μαγγελάνο, τον Αλμπουρκέρκη ή τον Χογιέντα. Από τις προσαρτήσεις προτιμάς το ίδιο το ταξίδι. Από την εκμετάλλευση του Μεξικού τα αφάνταστα πτερά του Μοντεζούμα. Και από τους τίτλους προτιμάς τα σπυροφόρα και πουλόλαλα νησιά με τα καλλίπυγα και αφρόστηθα κορίτσια.

Η αναφορά στο Μεξικό σχετίζεται με τον Λέοντα Τρότσκι. Συνεχίζει το κείμενο:

Ω, τα νερά που διέσχισες! Τα ζωηρά χρώματα, οι απόπειρες προς εξάπλωσιν, οι εξάρσεις των εφηβικών παλμών σε ηλιόλουστα παράλια θερμής ηδυπαθείας και οι καϋμοί, οι αβάσταχτοι καϋμοί μιας ευκράτου ζώνης, καθώς ξεσπών και σπαν στον μελανό γρανίτη του Τζέμπελ-αλ-Ταρέκ!

¹⁸ Δημοσιεύεται στο ο.π.

¹⁹ Γιώργος Θεοτοκάς. *Νικόλας Κάλας: μια αλληλογραφία*, εισ.-επιμ. Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, Πρόσπερος, 1989, “Γράμμα του Κάλας προς τον Θεοτοκά από τη Λισσαβόνα 5-10-1939”, σ.47.

Τζέμπελ-αλ-Ταρέκ είναι το Γιβραλτάρ, το νοτιότερο σημείο της Ιβηρικής Χερσονήσου, όπου ο Εμπειρικός φαντάζεται τον Ιβάν να του διαβάζει ένα απόσπασμα από τα Chants de Maldoror του Lautréamont. Στα “Τεκταινόμενα” ενσωματώνονται, μάλιστα, και μερικά αποσπάσματα των Chants de Maldoror σε μετάφραση του Οδυσσέα Ελύτη.

“Οι καημοί, οι αβάσταχτοι καημοί μιας ευκράτου ζώνης” που αναφέρονται από τον Εμπειρικό είναι ακριβώς το πέρασμα του Κάλας από την Ισπανία το φθινόπωρο του 39. Είναι και μια έμμεση αναφορά στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο που περικλείεται ολόκληρος για τον Εμπειρικό στον πίνακα *Γκερνίκα*, που “περιγράφει” τον βομβαρδισμό στις 6 Απριλίου του 1937, ημέρα παζαριού, της ομώνυμης βασκικής βισκαϊκής πόλης, συμβόλου της βασκικής ιδιαιτερότητας και ανεξαρτησίας, από τη ναζιστική λεγεώνα Κόντορ με συμμετοχή και ιταλικών βομβαρδιστικών, κατόπιν εντολής της κυβέρνησης του Burgos και του Mola. Πρόκειται για τον πρώτο εξολοκλήρου εναέριο βομβαρδισμό άμαχης πόλης στην ιστορία. Ο πίνακας είχε γίνει για να εκτεθεί στο Παρίσι στο περίπτερο της χειμαζόμενης Ισπανικής Δημοκρατίας στη Διεθνή Έκθεση Εφαρμοσμένων Τεχνών και Τεχνολογιών το καλοκαίρι του 1937. Εκεί τον είδε ο Εμπειρικός και το ίδιο καλοκαίρι γνώρισε τον Πικάσο. Η έκφραση “οι αβάσταχτοι καημοί μιας ευκράτου ζώνης” είναι λοιπόν εμπνευσμένη απ’ τα τεμαχισμένα μέλη και τις εκφράσεις του προσώπου που φαίνονται στον ένδοξο αυτό πίνακα.

Στο ίδιο περίπτερο, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα γιγάντια απειλητικά οικοδομήματα της ναζιστικής Γερμανίας και της σοβιετικής Ρωσίας, υπήρχε μεταξύ εκθεμάτων του Μιρό και άλλων, απέναντι από την *Γκερνίκα* και η φωτογραφία του δολοφονημένου, όπως θεωρούσαν δεδομένο τότε από τους στασιαστές φασίστες, στη Γρανάδα ποιητή Φ.Γ. Λόρκα το καλοκαίρι του 36. Το πνεύμα του είναι παρόν στην έκφραση “οι καημοί, οι αβάσταχτοι καημοί”. Η συνέχειά της, άλλωστε, η έκφραση “μιας ευκράτου ζώνης” γίνεται κατανοητή όταν διαβάσει κανείς το κείμενο του 42 που αναφέραμε παραπάνω “Our dominions beyond the seas ή Η βίωσις των στίχων”.

Το “Our dominions” έχει τρία μέρη, τα συνθέματα²⁰ των οποίων αποτέλεσαν αργότερα τα κείμενα της *Οκτάνας* “Μια χιονοστιβάς κρημνιζόμενη”, “Εν όψει όλων των καιρών” και “Δύο άλογα του Giorgio de Chirico”. Σε ένα από αυτά τα τρία, “Μια χιονοστιβάς κρημνιζόμενη”, υπάρχει η έκφραση “από την ζώνη του βορρά προς μιαν διακεκαυμένη ζώνη”²¹, για να υποδηλώσει δύο ζώνες πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον των φασιστών: το μέτωπο της Ρωσίας και το μέτωπο της Βορείου Αφρικής. Η αρχή του “αναλύματος” δείχνει καθαρά πως αυτή η πρόταση

²⁰ Το “Our dominions beyond the seas ή Η βίωσις των στίχων”, γραμμένο στις αρχές του 1942, αποτελείται από τρεις ενότητες που η καθμία αποτελείται από μια θέση, μια ανάλυση και ένα σύνθεμα. Οι θέσεις είναι στίχοι ποιήματος, η ανάλυση, που στο κείμενο ονομάζεται “ανάλυμα” είναι η συνειρμική ανάλυσή του, ενώ το “σύνθεμα” είναι το απαύγασμα των σημασιών του. Μόνο το πρώτο μέρος δημοσιεύτηκε, με επιμέλεια του Γιώργη Γιατρομανωλάκη, στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχ. 59, Δεκέμβριος 1998, σ. 32-36.

²¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Οκτάνα*, Ίκαρος, 1980, σ. 46.

αναφέρεται στα δύο μέτωπα: “Ο χρόνος άρχισε καλά, μεγάλες επιτυχίες του Ερυθρού Στρατού στη Ρωσία, σημαντικές επιτυχίες των Άγγλων πέρα από τη Βεγγάζη στη Μέση Ανατολή”. Η αρχετυπική έκφραση πρέπει να ήταν “η εύκρατος ζώνη”, που σήμαινε την Ισπανία στην οποία προ 11 μηνών είχε τελειώσει ο Εμφύλιος Πόλεμος που επηρέασε την οικουμένη και τον ίδιον, όπως θα δούμε και με το επόμενο κείμενο. Συνειρμικά έγραψε για “την ζώνη του βορρά προς μια διακεκαυμένη ζώνη”.

Με τον τρόπο αυτό καταλαβαίνουμε, αφού το “Our dominions” είναι ανάλυση της ίδιας της διαδικασίας της γραφής, ότι “Τα Τεκταινόμενα” είναι μια συμπυκνωμένη συνειρμική ροή, και μας δίνει το κλειδί να κατανοήσουμε την εσωτερικότητα του ποιητή εκείνη τη στιγμή. Τα κείμενα των *Γραπτών* επικοινωνούν μεταξύ τους. Ακριβώς μέσα από αυτή την επικοινωνία βλέπουμε πώς το “Our dominions”, “Τα Τεκταινόμενα” και το “Αμούρ-Αμούρ” είναι κείμενα αυτοαναλυτικά.

Ας πάμε τώρα σε ένα μη αυτοαναλυτικό κείμενο των *Γραπτών* της έκδοσης του 60, “Τα κείμενα”, άμεσα σχετιζόμενο και αυτό, κατά τον Σιγάλα, με τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Αποτελεί μέρος των κειμένων που στο τετράδιο του 1945 μπαίνουν στην κατηγορία “Υποκείμενα αντικειμένων”. Ακολουθώντας τις εξαιρετικές και αλληλοσυμπληρωνόμενες αναλύσεις του Νάνου Βαλαωρίτη και του Νίκου Σιγάλα²², μπορούμε να ανιχνεύσουμε σημαντικά κλειδιά της γραφής του.

Από το 2002 (εύρεση του τετραδίου του 45) γνωρίζουμε και την ημερομηνία συγγραφής: 1937. Το 2006, λόγω μιας πλημμύρας στο υπόγειο όπου φυλάσσονταν τα βιβλία του Εμπειρικού που δεν χωρούσαν στο διαμέρισμά του, η οποία κατέστρεψε πάνω από 1.000 τόμους, βρέθηκαν πίσω από τις κούτες των βιβλίων βαλίτσες με όλα τα υπόλοιπα κατάλοιπά του χαμένα και από τον ίδιον²³. Οι εκδόσεις που έγιναν το 2009, μεταξύ αυτών και της διάλεξης *Περί σουρρεαλισμού* του 1935, είναι από το περιεχόμενο αυτών των βαλιτσών, το οποίο ρίχνει νέο φως στην προπολεμική ιστορία του Εμπειρικού. Μεταξύ των ευρημάτων βρέθηκε και ακόμα μια τέταρτη, παλαιότερη, εκδοχή, η πρώτη, αυτή, συγκεντρωτική γραφή των κειμένων των *Γραπτών*, του 1940 υπό τον τίτλο “Διηγήματα” και με όλα τα κείμενα χρονολογημένα, πλην αυτού που όμως τοποθετείται μεταξύ δύο άλλων στη σωστή χρονολογικά θέση.

Η ανάλυση του Σιγάλα τα τοποθετεί ως ένα κείμενο γραμμένο μεσούντος του Ισπανικού Εμφυλίου, που απεικονίζει την αλλαγή της πολιτικής στάσης του Εμπειρικού εκείνο το χρόνο στα συμφραζόμενα της έντονης βίωσης από τους Έλληνες υπερρεαλιστές Εμπειρικό και Κάλας των γεγονότων του πολέμου αυτού. Τα γεγονότα του εσωτερικού εμφυλίου της Βαρκελώνης, μεταξύ σταλινικών από

²² Νάνος Βαλαωρίτης, “Η περίπτωση του Ανδρέα Εμπειρικού. Μια “αποδομητική” ανάλυση του κειμένου “Τα κείμενα”” (2001), αναδημοσιευμένο στο βιβλίο του ίδιου, *Για μια θεωρία της γραφής Β*, Ηλέκτρα, 2006, σ. 89-100. Ν. Σιγάλας, *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*, ο.π.

²³ Δες Γ. Γιατρωμανωλάκης, “Εισαγωγή” στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό του Μαράκη και την μητέρα [1921-1935]*, Άγρα, Αθήνα, 2009, σ. 11-59.

τη μια πλευρά και αναρχικών και πουμιστών από την άλλη, τον Μάιο του 1937 και η συνεχής συρρίκνωση του εδάφους των δημοκρατικών καθώς και η παρέμβαση του Τρότσκι κατά του ΡΟΟΥΜ και των αναρχικών μαζί με την ακραία βία των τελευταίων σηματοδοτούν, κατά τον Σιγάλα, την οριστική απόρριψη της επαναστατικής βίας και της δικτατορίας του προλεταριάτου εκ μέρους του Εμπειρικού. Αυτό προκαλεί, όπως το λέει και ο ίδιος στο σχέδιο επιστολής στον Καλαμάρη, την αποχώρηση του Εμπειρικού –“προ ολίγου ακόμα αλληλέγγυου προς την αριστερή επαναστατική αντιπολίτευση”– από αυτήν και από την ίδια την κομμουνιστική επανάσταση, “εγκαταλείποντας τους μπολσεβίκους όλων των αποχρώσεων”²⁴. Ο υπερρεαλισμός, κατά τον Εμπειρικό, όπως θα δούμε παρακάτω, θέλει να καταργήσει το Υπερεγώ, ενώ η κομμουνιστική επανάσταση θα δομήσει, κατ’ ανάγκην εφόσον δεν καταργεί το κράτος εξαρχής, ένα καινούργιο Υπερεγώ.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ, ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ένα παράδοξο που είναι σημαντικό να επισημάνουμε στον Εμπειρικό εκείνη την χρονιά (1935) είναι η έντονη αντίθεση ανάμεσα στην εγκαθίδρυση της πρακτικής της ψυχανάλυσης μέσα στους σχετικά συντηρητικούς θεσμούς της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Ένωσης και τις εξαιρετικά ριζοσπαστικές πολιτικές του θέσεις της ίδιας χρονιάς, που όμως πηγάζουν από μια ψυχαναλυτική ανάγνωση του κόσμου.

Από τα ευρήματα του 2006, ίσως το σημαντικότερο εύρημα να είναι η χαμένη διάλεξη *Περί σουρρεαλισμού* του 1935. Μαζί με αυτήν βρέθηκαν σκόρπιες σελίδες μιας ευρύτερης πραγματείας από σπαράγματα, άλλα στα γαλλικά και άλλα στα ελληνικά, που είναι και το κεντρικότερο ερευνητικό αντικείμενο του βιβλίου του Νίκου Σιγάλα που προανέφερα. Θα ήθελα εδώ να συνοψίσω τα βασικά συμπεράσματά του, προσθέτοντας ότι ο συγγραφέας αυτός υπήρξε ίσως ο πρώτος που κατάλαβε τη δομική σχέση της ποιητικής και της σκέψης του Εμπειρικού με την αναρχία, χωρίς ωστόσο να τον ονομάσει αναρχικό²⁵.

Πρόθεσή μου είναι να τονίσω την ψαλίδα που εμφανίζεται στο έργο και στη ζωή του Ανδρέα Εμπειρικού ανάμεσα στις πολιτικές προεκτάσεις που ο ίδιος δίνει στον υπερρεαλισμό και στην ψυχανάλυση σε αυτές τις σελίδες και την άσκηση της ψυχανάλυσης υπό την πιο ορθόδοξη φροϋδική μορφή της. Εάν αυτό το επισημαίνει ο Σιγάλας ως μια από τις εξηγήσεις της μη δημοσίευσης των σελίδων αυτών, δύο άλλοι μελετητές προ της ανακάλυψης αυτών των σελίδων, ανεξάρτητα και χωρίς να γνωρίζουν ο ένας την έρευνα του άλλου, επεσήμαναν την απόσταση

²⁴ Η αποκαλυπτική αυτή ανάλυση που κάνει ο Σιγάλας τοποθετώντας “Τα κείμενα” και το σχέδιο επιστολής στον Καλαμάρη στα ίδια συμφραζόμενα και στην ίδια περίπου εποχή, με έκανε να θυμηθώ μια συζήτηση μεταξύ των γονιών μου, αφού βγήκαμε από τον κινηματογράφο όπου μόλις είχαμε δει, στις αρχές της δεκαετίας του 70, το φιλμ *Mourir à Madrid* του Frédéric Rossif, ότι το κείμενο “Τα κείμενα” αναφερόταν ουσιαστικά στη Μαδρίτη και ότι ήταν γραμμένο κάποια Χριστούγεννα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου της Ισπανίας.

²⁵ Νίκος Σιγάλας, “Ο υπερρεαλισμός πέραν των πατριδών ή η αναρχική γεωγραφία του Ανδρέα Εμπειρικού”, ο.π.

που χωρίζει το κείμενο των *Γραπτών* “Οιδίπους Ρεξ” από τις ψυχαναλυτικές μελέτες του Εμπειρικού. Είναι η ψυχαναλύτρια Brigitte Lemérier και ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος²⁶.

Ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος επισημαίνει επίσης την αμφίσημη θέση που παίρνει ο Ανδρέας Εμπειρικός στη γενεαλόγηση και στις περισσότερες αφηγήσεις της ιστορίας της ελληνικής ψυχανάλυσης. Παρατηρεί ότι το κείμενο “Οιδίπους Ρεξ” αν απευθύνεται σε ψυχαναλυτές μπορεί κάλλιστα να σοκάρει καθότι ευαγγελίζεται μια μεταοιδιπόδεια ανθρωπότητα, δηλαδή αποτελεί τον πυρήνα της μεταψυχαναλυτικής ουτοπίας, όπως την ονομάζει, του Ανδρέα Εμπειρικού. Επιπλέον δεν παραλείπει να λάβει υπόψη του με ιστορική ακρίβεια ότι τα *Γραπτά* είναι παράλληλα ακριβώς με την πρώτη φάση της άσκησης της ψυχανάλυσης από τον Εμπειρικό (1936-1946) και ότι χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν²⁷. Εγώ θα ήθελα να προσθέσω ότι *Ο Μέγας Ανατολικός* αντιστοιχεί με τη δεύτερη φάση, την προσπάθεια θεσμικής κατοχύρωσης της ελληνικής ψυχαναλυτικής ομάδας και το τέλος της γραφής του συμπίπτει με την οριστική διακοπή της άσκησης της ψυχαναλυτικής πρακτικής από αυτόν (1951). Τα κείμενα των “Χαιμαλιών” και “Οι Μετεμψυχώσεις” βρίσκονται στο μεταίχμιο των δυο αυτών περιόδων που ορίζονται από το τέλος της Κατοχής και την ομηρία του Εμπειρικού²⁸.

Η μέχρι τώρα εντύπωσή μου, όπως και των περισσότερων μελετητών, ότι ο Εμπειρικός ήρθε σε επαφή με τους υπερρεαλιστές πριν απ' το 1930 ή το πολύ ως το 31, χρονολογία κατά την οποία τελείωσε την ψυχανάλυσή του κι επέστρεψε στην Ελλάδα για να εργαστεί στις επιχειρήσεις του πατέρα του, δεν ευσταθεί. Η πρωτογενής πηγή αυτής της παρανόησης υπήρξε το κείμενο “Ο βασιλιάς ο Κογκ” της *Οκτάνας* όπου αφήνει να εννοηθεί ότι η γοητεία που ασκούσε επάνω του η ρήση του Breton “Lachez tout, partez sur les routes” ήταν το αποτέλεσμα άμεσης επαφής και όχι ανάγνωσης, διότι το τοποθετεί “στους δρόμους του Παρισιού, όπου τα χρόνια εκείνα έμεν(ε) (ανάμεσα στα 1920 και 1930), τότε που άρχισαν να βασιλεύουν στην Ευρώπη μετά το μεσονύκτιον (στη μουσική) οι Νέγροι”²⁹. Η αιτία της διαδεδομένης αυτής παρανόησης είμαι εγώ, καθώς έδωσα την πληροφορία εν πλήρη βεβαιότητα το Σεπτέμβριο του 1975 στον Έκτορα

²⁶ Δες Brigitte Lemérier, “Andréas Embiricos: Psychanalyse et surréalisme”, revue *Essaim*, 2002, σ. 121-128. Ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος το επεσήμανε στην παρουσίαση του βιβλίου των Διαμάντης Αναγνωστοπούλου και του Θανάση Τζαβάρρα, *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, ο.π., και στο “Η “προσωπική μυθολογία” του Ανδρέα Εμπειρικού και η ψυχαναλυτική θεωρία στη λογοτεχνία”, ανακοίνωση στο συνέδριο “History and function of myth in psychoanalysis: mythology, tragedy and the clinic”, διοργάνωση από την Association Internationale d'Histoire de la Psychanalyse και την Hellenic Society of Psychoanalytical Psychotherapy, Αθήνα (4-7 Οκτωβρίου 2006). Η ανακοίνωση αυτή συμπεριλαμβάνεται σε πολύ πιο εκτεταμένη και επεξεργασμένη μορφή στο βιβλίο του *Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι...*, ο.π. Για τη μη ψυχαναλυτική ορθοδοξία του “Οιδίπους Ρεξ” δες και Guy (Michel) Saunier, *Ανδρέας Εμπειρικός...*, ο.π., σ.100.

²⁷ Δες Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, ο.π.

²⁸ Δες Σάββας Μιχαήλ, *Πλους και κατάπλους του Μεγάλου Ανατολικού*, Άγρα, 1995.

²⁹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Οκτάνα*, ο.π., σ. 67.

Κακναβάτο, στο σπίτι του Μάρκου Δραγούμη, εν όψει της δημοσίευσης της νεκρολογίας του Εμπειρικού στο *Χρονικό 75* του Ασαντούρ Μπαχαριάν της *Ωρας*, υπό τον τίτλο “Ανδρέας Εμπειρικός, (ένας ακραίος)”³⁰.

Ξέρουμε τώρα, όπως έφτασε στο συμπέρασμα ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος³¹ πριν από την ανακάλυψη που θα αναφέρουμε τώρα, ότι η επαφή αυτή έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 1933 κατά τη διάρκεια διακοπών ή μικρής περιόδου διαμονής στο Παρίσι. Ένα σημείωμα της υποδοχής του ξενοδοχείου όπου διέμενε, της 30ης Ιανουαρίου του 33, όπου ο ψυχαναλυτής Jean Frois-Wittmann τον πληροφορεί ότι η συνάντηση με τον André Breton κανονίστηκε για εκείνο το βράδυ, μας δείχνει την ακριβή ημερομηνία της συνάντησης που αναφέρει χωρίς χρονολογία ο ίδιος ο Εμπειρικός στη συνέντευξή του στην Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου το 1967³². Αυτό μεταθέτει, λοιπόν, τη γνωριμία και τη συμμετοχή του Εμπειρικού στο κίνημα μερικά χρόνια αργότερα. Φαίνεται έτσι πως η προσχώρηση του Εμπειρικού στην ομάδα του υπερρεαλισμού έγινε κατά τη διάρκεια του 1933, και θα εντεινόταν στα ταξίδια που έκανε στο Παρίσι κατά τη διάρκεια του 1934, και πως η διάλεξη της 25ης Ιανουαρίου του 1935 και η έκδοση της *Υγικαμίνου* το Μάρτιο είναι απόρροια αυτής της προσχώρησης. Από την άλλη μεριά, στα τέλη του 35 ανοίγει ο Εμπειρικός το ψυχαναλυτικό του γραφείο στην Αθήνα εγκαινιάζοντας έτσι την πρακτική της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα, στην πιο ορθόδοξη φροϋδική μορφή της³³. Οι σελίδες που βρέθηκαν μαζί με τη διάλεξη δείχνουν εμφανώς την προσχώρηση στα δύο αυτά πνευματικά ρεύματα και κινήματα. Τα γράμματα από τον René Laforgue και τον Frois-Wittmann³⁴ που βρέθηκαν το 2006 μοιάζουν να δείχνουν ότι η έναρξη της πρακτικής έγιναν σε συνεννόηση με τον πρώτο.

Το κυρίως κείμενο, μετά από την αποκατάσταση του Σιγάλα των σελίδων που βρέθηκαν με τη διάλεξη, έχει για τίτλο “Le surréalisme et la révolution”. Πιθανότατα να προορίζοντο για συζήτηση ή δημοσίευση στα πλαίσια του υπερρεαλιστικού κινήματος στο Παρίσι³⁵. Είναι χρήσιμο οι σελίδες αυτές να τοποθετηθούν στα συμφραζόμενα της εποχής για να φανεί γιατί έμειναν αδημοσίευτες.

Οι σελίδες αυτές και η μη δημοσίευσή τους δείχνουν την ένταση μεταξύ των δύο επιλογών του Εμπειρικού, παρουσιάζοντάς μας μια αναπάντεχα αντικειμενική θέαση και της πολιτικής του θέσης τον χρόνο εκείνο. Εάν, όπως υποθέτουμε τώρα με τα τεκμήρια που έχουμε από τις επιστολές που δημοσίευσε ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης το 2009, η παραίτηση από τις επιχειρήσεις του πατέρα του γίνεται το φθινόπωρο του 1933, φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι από το τέλος του 33 έως την εποχή της διάλεξης, αρχές του 35, και της έκδοσης της *Υγικαμίνου* τον

³⁰ Έκτωρ Κακναβάτος, “Ανδρέας Εμπειρικός, (ένας ακραίος)”, *Χρονικό '75*, Αθήνα, έκδοση του Καλλιτεχνικού Πνευματικού Κέντρου Ωρα, 1975, σ. 80-83.

³¹ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι...*, ο.π.

³² “Μάχομαι δια την απελευθέρωσιν του έρωτα. Συνέντευξη στην Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου (1967)”, *Ηριδανός*, 4, Φλεβάρης-Μάρτης 1976, σ.13.

³³ Δες Θανάσης Τζαβάρας, ο.π., και Λένα Ατζινά, ο.π.

³⁴ Νίκος Σιγάλας, *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*, ο.π.

³⁵ Νίκος Σιγάλας, ο.π.

Μάρτιο και της πρώτης υποδοχής ψυχαναλυόμενου για την οποία έχουμε πληροφορίες από το γράμμα του Frois-Wittman το Μάρτιο του 1936, ο Εμπειρικός βρίσκεται σε μια έντονη διεργασία αυτοεπιβεβαίωσης μέσω των δύο αυτών θεωριών και της μεταφοράς τους στην Ελλάδα³⁶.

Όπως υποθέταμε, η προσχώρηση στον υπερρεαλισμό είναι μεταγενέστερη της ανοιχτής υιοθέτησης ενός μαρξιστικού προσανατολισμού. Η προσχώρηση όμως στον υπερρεαλισμό όπως και η θεωρητική επένδυση στην ψυχαναλυτική θεωρία που φαίνεται στις σελίδες οδηγούν τον Εμπειρικό σε μια διεργασία που καταλήγει στην απόρριψη της δικτατορίας του προλεταριάτου ως έκφρασης ενός σκληρού Υπερεγώ, ασυμβίβαστου με την επανάσταση που ευαγγελίζεται ο υπερρεαλισμός, που είναι καθαρά ιντιβιντουαλιστική και στοχεύει στην πλήρη κατάργηση του Υπερεγώ, όπως διαφαίνεται στο κείμενο “Τα κείμενα”, όπου ο δήμαρχος, έκφραση του Υπερεγώ, χτυπάει τον ποδηλάτη, έκφραση του id³⁷. Στο διάστημα από το φθινόπωρο του 33 έως το χειμώνα του 34-35 βλέπουμε τη διεργασία αυτή στην απόκλιση που υπάρχει από όσα εν είδει μανιφέστου υποστηρίζει το 33³⁸. Στα ελληνικά και γαλλικά σπαράγματα του 35, όλη η σύλληψη του υπερρεαλισμού συνδέεται ρητά από τον Εμπειρικό όχι πια με την κομμουνιστική επανάσταση, η οποία προτάσσει την εγκαθίδρυση ενός μεταβατικού κράτους ακαθόριστης διάρκειας (δικτατορίας του προλεταριάτου), αλλά με την άμεση απελευθέρωση των ώσεων του ασυνειδήτου ή μάλλον του “Εκείνο”, ότι δηλαδή αυτή είναι η ουσία της υπερρεαλιστικής επανάστασης, καθαρά ιντιβιντουαλιστικής και δυνάμενης να συμβαδίσει με την κοινωνική επανάσταση μόνο στην πρώτη και στην ύστερη φάση της. Δηλαδή, στην πρώτη φάση, στην κατάργηση του καταπιεστικού αστικού κράτους, έκφρασης του Υπερεγώ μέσω της εσωτερίκευσης των νόμων και της εκμεταλλευτικής του φύσης, και στην τρίτη φάση, της λειτουργικής χωρίς τάξεις αναρχίας της ανθρωπότητας. Είναι επίσης ρητή σε αρκετά σημεία αυτών των σελίδων η γνώμη ότι η μόνη πολιτική θέση με την οποία συνάδει ο υπερρεαλισμός είναι η αναρχία.

Γεννάται το ερώτημα τώρα γιατί δεν δημοσιοποίησε τις θέσεις του αυτές. Σύμφωνα με τον Σιγάλα η δημοσίευση στα γαλλικά του σκεπτικού αυτού θα είχε ως άμεση συνέπεια την ακραία καχυποψία από την πλευρά των θεσμών της γαλλικής ψυχανάλυσης (Société Psychanalytique de Paris) της οποίας ήθελε να γίνει μέλος και που ήθελε να την εγκαθιδρύσει θεσμικά στην Ελλάδα, όπως και προσπάθησε με μεγάλες δυσκολίες αρχίζοντας την πρακτική του στο τέλος του ίδιου χρόνου. Αυτό δείχνει και η ένταση καθώς και το άγχος που αναδύεται από τα πολλά σβησίματα, πράγμα που δεν συμβαδίζει με τα συνήθως καθαρά χειρόγραφα του Εμπειρικού³⁹. Πολλά τεκμήρια από τα νεότερα ευρήματα αποδεικνύουν ότι το άνοιγμα του ψυχαναλυτικού του γραφείου έγινε σε συνεννόηση στην αρχή με τον Ρενέ Λαφόργκ και αργότερα (από το 1938) με την Μαρία Βοναπάρτη, ιδρυτικά

³⁶ Νίκος Σιγάλας, ο.π.

³⁷ Δες Νάνος Βαλαωρίτης, ο.π.

³⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Γράμματα...*, ο.π., σ. 249-262.

³⁹ Νίκος Σιγάλας, *Η αμείληκτη αρχή της πραγματικότητας*, ο.π.

μέλη και κορυφαίους ψυχαναλυτές της S.P.P. Εκτός από αυτό, μετά το Συνέδριο των Συγγραφέων για την Προάσπιση της Κουλτούρας τον Ιούνιο του 35 στο Παρίσι έπαψε να υφίσταται ο λόγος της παρέμβασής του εναντίον της συμπόρευσης υπερρεαλισμού και Τρίτης Διεθνούς εξ αιτίας της πλήρους ρήξης που επήλθε μεταξύ τους. Εκ μέρους του Εμπειρικού, το ισχυρότερο τεκμήριο αυτής της ενθουσιώδους προσχώρησης στην ομάδα με τους ακραϊκώς αντιτριτοδιεθνιστικούς πλέον προσανατολισμούς μετά το συνέδριο αποτελεί το σχέδιο τηλεγραφήματος στον Μπρετόν:

Adhérons sans réserves et avec joie immense surréalisme votre groupe orthodoxe espérant toutefois que vous acceptiez encore alliance doctrines psychanalytiques et matérialisme dialectique hors cadres parti Troisième Internationale. Vive Surréalisme. Salutations chaleureuses chers camarades surréalistes⁴⁰.

Από τον Ιούνιο του 35 μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 37 ο Εμπειρικός αποδέχεται τη συμπόρευση του υπερρεαλισμού με την αριστερή επαναστατική αντιπολίτευση, όπως το λέει ο ίδιος στο σχέδιο επιστολής του στον Καλαμάρη, που το τοποθετηθεί ο Σιγάλας χρονικά στα τέλη του 37, δηλαδή κατά τη διάρκεια των εντόνων συζητήσεων που είχαν ως φόντο τα συγκλονιστικά γεγονότα του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου⁴¹. Εξ ου και η σημασία του κειμένου “Τα κείμενα” που, μαζί με την επιστολή στον Κάλας, σηματοδοτούν τη νέα πολιτική του θέση, η οποία σχετίζεται με τις μη βίαιες μορφές του ελευθεριακού ιντιβιντουαλισμού. Η επανάληψη του μοτίβου του Ισπανικού Εμφυλίου στα “Τεκταινόμενα”, στο κομμάτι που αναφέρεται στον Κάλας, μοιάζει να απηχεί, όπως επιβεβαιώνει το σχέδιο επιστολής, αυτές τις συζητήσεις των δύο ποιητών κατά τη διάρκεια του 1937, τελευταίου έτους της άμεσης επαφής τους, οδηγώντας τους αφενός στην ψύχρανση ή τη ρήξη και, όσον αφορά τον Εμπειρικό, στην καθαρότερη διατύπωση στο ίδιο αυτό κείμενο της ερωτικής του θεωρίας⁴².

Μέσα στις σελίδες που βρέθηκαν μαζί με τη διάλεξη υπάρχει ένα ημιτελές σχέδιο επιστολής προς τον Breton:

Cher Monsieur Breton,

Une réponse aux questions qui concernent actuellement le Surréalisme en tant que théorie et le surréalisme par rapport à la révolution communiste est une chose ardue, surtout quand on veut passer, et préciser la façon dont on passe, de la théorie à l'application pratique de celle-ci. (...)

Ο Σιγάλας πιθανολογεί ότι η απόπειρα σύνταξης του γράμματος ήταν το ένα σκέλος μιας ενέργειας που θα περνούσε από κάποιο έντυπο των υπερρεαλιστών, πιθανότατα το *Minotaure*, το μόνο, εκείνη την εποχή, βήμα των υπερρεαλιστών

⁴⁰ Στο *Δέλεαρ*, περίοδος Β, 3, Ιούνιος 2001, σ. 12. Δες και Σάββας Μιχαήλ, “Ανδρέας Εμπειρικός: ένα αίνιγμα που αναβλύζει καθάριο” (2002), αναδημοσιευμένο στο βιβλίο του *Homo poëticus*, Αγρα, 2006, σ. 199-215.

⁴¹ Ν. Σιγάλας, “Ο υπερρεαλισμός πέραν της ατομικότητας και των πατρίδων...”, ο. π.

⁴² Νίκος Σιγάλας, *Η αμείληκτη αρχή της πραγματικότητας*, ο.π.

στη Γαλλία. Η απόπειρα κοινοποίησης στον Breton της προβληματικής της επανάστασης, το κρίσιμο για τον υπερρεαλισμό χρόνο 1935, δείχνει ότι ο Εμπειρικός βρίσκεται πριν από την επίσημη εμφάνισή του στην Ελλάδα ως εκπρόσωπος του υπερρεαλισμού στη θέση να υποβάλει στον αρχηγό του κινήματος τις ανησυχίες στις οποίες κατέληξε για το θεωρητικό μέλλον του υπερρεαλισμού:

J'estime que le Surréalisme est diamétralement opposé aux objectifs de la révolution communiste. Quoi qu'il s'agit d'une théorie révolutionnaire par excellence, celle-ci ne peut pas être greffée a la révolution marxiste, à cause de ses principes fondamentaux qui ne sont qu'une négation des bases utilitaires sur lesquelles repose le marxisme -en dehors de sa contribution a l'oeuvre de la démolition en tant que processus dynamique- mais elle veut utiliser les éléments les plus intrinsèquement humains dans un but biologiquement humain et non pas utilitairement humanitaire⁴³.

Φαίνεται λοιπόν ότι η πιο σίγουρη οδός θα ήταν η σύνταξη ενός δοκιμίου άμεσα συνδεδεμένου με τη διάλεξη ή μέρος αυτής, του οποίου οι πρώτες σελίδες δεν ξεχωρίζουν από αυτή και είναι στα ελληνικά. Αλλά το πιο ολοκληρωμένο εν είδει δοκιμίου κείμενο είναι τα σπαράγματα που απαρτίζουν την ενότητα “Le surréalisme et la révolution”, στα γαλλικά.

Στο εξής απόσπασμα μπαίνει το θέμα του Εγώ και του Υπερεγώ:

Si le surréalisme peut être utile a la 1ère phase de la Révolution sociale en tant que potentiel révolutionnaire par excellence, il est pourtant doctrinalement diamétralement opposé aux buts de la révolution *communiste*. Pratiquement et théoriquement considérés, les principes fondamentaux du Surréalisme ne visent qu'à la réalisation complète et absolue, par conséquent anticollectiviste et arbitraire, de l'être humain, et la satisfaction de toutes les exigences du Moi par les voies les plus directement amoraux et individualistes donc antisociales, en dehors de toute loi actuelle ou future, de toute critique et en dehors de tout rationalisme. (...) Par conséquence la perspective d'une plus ample compréhension et acceptation des exigences instinctives du moi par la société et le surmoi n'intéresse pas le Surréalisme, ni les possibilités de création d'un nouveau Idéal du moi, plus humain a la place de l'ancien tyran quoique ceci est possible depuis l'avènement du Freudisme.

Αναρωτιέται κανείς με την ανάγνωση των παραπάνω πώς ο Εμπειρικός θα μπορούσε να συγκεράσει τις άλλες δυο “προσφιλείς του θεωρίες” -ξαναπαίρνουμε την έκφραση που χρησιμοποιεί ο ίδιος στα ελληνικά σπαράγματα εννοώντας τον υπερρεαλισμό και τον ιστορικό υλισμό, για να αναφερθούμε εδώ στον υπερρεαλισμό και στην ψυχανάλυση-, σε επίπεδο κοσμοθεωρίας και πρακτικής. Κι ακόμα περισσότερο όταν μάλιστα σκεφθεί κανείς ότι στο τέλος του ίδιου χρόνου γίνεται ο θεμελιωτής της ορθόδοξης φροϋδικής ψυχανάλυσης στην Ελλάδα και ότι

⁴³ Αυτά τα σπαράγματα βρίσκονται, υπό έκδοση στις εκδόσεις Άγρα, στο βιβλίο του Ν. Σιγάλα, *Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*, ο.π.

μέχρι το 51 τηρεί απαρεγκλίτως την ψυχαναλυτική συνθήκη πρώτα ως membre affilié και μετά ως membre adhérent της S.P.P. και μέσω αυτής των διεθνών ψυχαναλυτικών θεσμών, και όταν μάλιστα σκεφθεί κανείς ότι, όπως καταλαβαίνουμε και από τις ενδείξεις των τελευταίων ευρημάτων⁴⁴, γίνεται πολύ νωρίς ο διδάσκων ψυχαναλυτής του Δημήτρη Κουρέτα και του Γιώργου Ζαβιτσιάνου⁴⁵, και λίγο αργότερα της Φρόσως Καραπάνου. Ο Νίκος Σιγάλας και ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας μεταψυχολογικής θεωρίας ο πρώτος και μιας μεταψυχαναλυτικής ουτοπίας ο δεύτερος, που ανοίγουν ακόμα πιο πολύ αυτή την ψαλίδα με την πρόσβλεψη εκ μέρους του Εμπειρικού σε μια μελλοντική μεταοιδιπόδεια απελευθερωμένη οικουμένη⁴⁶.

Αυτά τα παραπάνω δεν συμπίπτουν καθόλου με τα εντελώς κλασσικά, από ψυχαναλυτική άποψη, και ουδέτερα ιδεολογικά *Ψυχαναλυτικά κείμενα* του Εμπειρικού, γραμμένα υπό την έντονη καθοδήγηση της Μαρίας Βοναπάρτη την εποχή που προσπαθούσε να γίνει μέλος adhérent και είχαν σκοπό να κάμψουν τυχόν αντιρρήσεις του συντηρητικότητας έως αντιδραστικού τότε υπεύθυνου της S.P.P. Sacha Nacht⁴⁷. Μάλιστα από τα δημοσιευμένα ψυχαναλυτικά κείμενα του Εμπειρικού ίσως η μόνη δυνατότητα να διακρίνουμε τον μελλοντικό ορίζοντα προσμονής μιας εκ βάθρων αναμορφωμένης κοινωνίας είναι το σημείο στο αχρονολόγητο κείμενο “La technique psychanalytique”, γραμμένο ως διάλεξη, όπου μας αφήνει να καταλάβουμε αυτό που ουσιαστικά ο ίδιος πίστευε για τις δυνατότητες της ψυχανάλυσης ως θεωρίας:

(...) ce mouvement grandiose qui porte en lui des possibilités, absolument certaines, d'un renouveau futur total de ce monde. Parce que, comme je vous le disais à ma première conférence, si la psychanalyse a débuté comme une nouvelle thérapeutique, elle est vite devenue une cosmothéorie dont les buts se trouvent bien au-delà des possibilités actuelles de l'humanité⁴⁸.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν την δυσκολία της έκδοσης των γαλικών σπαραγμάτων όταν μάλιστα στη συνέχεια του κειμένου μιλώντας ως υπερρεαλιστής αλλά αντλώντας από την ψυχαναλυτική θεωρία φτάνει στο σημείο να πει ότι ο υπερρεαλισμός θέλει την πλήρη κατάργηση του Υπερεγώ:

Par conséquence la perspective d'une plus ample acceptation des exigences instinctives, soumises au contrôle d'un nouveau surmoi, même psychologiquement régénéré, mais au contraire il cherche (le surréalisme) à

⁴⁴ Νίκος Σιγάλας, ο.π.

⁴⁵ Δες Θανάσης Τζαβάρας στο βιβλίο του μαζί με την Δ. Αναγνωστοπούλου, *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, ο.π., passim, και Λένα Ατζινά, *Η μακρά εισαγωγή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα*, Εξάντας, 2004, κυρίως σ. 137-208.

⁴⁶ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Εκατό χρόνια πέρασαν...*, ο.π. και Νίκος Σιγάλας, ο.π.

⁴⁷ Brigitte Leméreg, ο.π., η οποία μιλάει για λογοκρισία στο εσωτερικό της S.P.P. ή αυτολογοκρισία του Εμπειρικού.

⁴⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα*, επιμ. Γιώργος Κούριας, Άγρα, 2001, σ. 193-194.

satisfaire le moi totalement par l'abolition complète du surmoi, ce régulateur planificateur de la société.

Από την άλλη μεριά όμως φαίνεται ότι ο ιντιβιντουαλισμός που τον οδηγεί στην απόρριψη του κομμουνισμού έχει σχέση και με την απόλυτα ατομική φύση του φροϋδικού ασυνειδήτου, τελείως διαφορετικού από τη μεταγενέστερη επεξεργασία του Jung. Στην επόμενη πρόταση ο συγκεκριασμός υπερρεαλισμού και ψυχανάλυσης και η κατάληξη στο ασυνείδητο του κάθε ατόμου είναι εμφανής:

Le surréalisme et l'action surréaliste cesse d'exister du moment que cesse l'automatisme psychique, la mise en valeur de tous les éléments sur-réels, c'est-à-dire le monde inconscient de chaque individu à part.

Αυτό πάλι τον οδηγεί στη διατήρηση του ιντιβιντουαλισμού ως κεντρικής συνιστώσας της κεντρικής του θεωρίας και τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η μόνη πολιτική θεωρία κοντινή στον υπερρεαλισμό είναι η αναρχία:

Les surréalistes sont plus près de l'Anarchie que du communisme qui est peut-être une très longue et rationnelle étape pour cette anarchie mais aujourd'hui encore il est pratiquement aussi loin d'elle que le fascisme.

Αυτά μας οδηγούν στην κατανόηση της αντίθεσής του το 1935 στην εγκαθίδρυση στην Ελλάδα της γιουνγκικής, με το συλλογικό ασυνείδητό της, και της αντλεριανής εκδοχής της ψυχανάλυσης, με τη μείωση της σημασίας της σεξουαλικότητας που πρεσβεύουν οι δυο τους, οι οποίες στην Ελλάδα του 30 έτειναν να θεωρηθούν ισότιμες με τη φροϋδική⁴⁹. Η ύψιστη προτεραιότητά του φαίνεται πως ήταν το 1935 η θεσμική κατοχύρωση της ορθόδοξης φροϋδικής ψυχανάλυσης. Η επένδυσή του αυτή στη φροϋδική ψυχανάλυση διαφαίνεται σε πολλά σημεία του έργου και της επιστολογραφίας του.

“Τα Τεκταινόμενα” εκφράζουν την ελπίδα μέχρι βεβαιότητος πως η νίκη επί του ναζισμού θα επιτρέψει να συμφιλιωθεί το μέλλον με το παρόν, ότι δηλαδή η ψυχαναλυτική θεωρία θα ξεπεράσει τη συντηρητική πλευρά της αποκλειστικής ενασχόλησης με την προφυλαξία και την θεραπεία των νευρώσεων και θα επιτρέψει την ενηλικίωση της ανθρωπότητας, όπως το γράφει ο ίδιος σε ένα δικό του κείμενο του 40⁵⁰, και ότι ο υπερρεαλισμός θα δικαιωθεί. Δεν έγινε τίποτα από αυτά⁵¹. Οδηγήθηκε, λοιπόν, σε μια ρήξη με τον προσδοκόμενο υπερρεαλιστικό μέλλον. Έτσι η ψαλίδα στην οποία αναφέρθηκα μεγάλωσε ακόμα περισσότερο και μάλιστα, όπως το εξηγεί ο Σιγάλας⁵², μετά τον πόλεμο σταμάτησε τις επαφές με τους υπερρεαλιστές του Παρισιού. Το δε 1951 σταμάτησε και την ψυχαναλυτική πρακτική, πιθανότατα λόγω των πιέσεων του ιατρικού καταστημένου στην Αθήνα. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο ημερομηνίες, ξεκίνησε (1945) και τελείωσε (1951) το

⁴⁹ Ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος (ο.π.) θεωρεί ότι στο “Οιδίπους Ρεξ” είναι εμφανής η προσπάθεια να καταδειχθεί η υλική φύση της οιδιπόδειας επιθυμίας, πράγμα που σημαίνει μια καταφανώς φροϋδική επιλογή έναντι της συμβολικής γιουνγκικής.

⁵⁰ Δες το δικό μου κείμενο “Κο-ι-νόρ...”, ο.π.

⁵¹ Νίκος Σιγάλας, “Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του...”, ο.π.

⁵² Νίκος Σιγάλας, *Η αμείλικτη...*, ο.π.

Μεγάλο Ανατολικό, όπου ο ορίζοντας προσμονής του απελευθερωμένου μέλλοντος μετατίθεται πολύ πιο μακριά. Στη δε *Οκτάνα*, γραμμένη κυρίως τη δεκαετία του 60, ο ορίζοντας της μελλοντικής απελευθερωμένης οικουμένης μετατίθεται στο απώτερο μέλλον.